

تجلی بصری حوادث سیاسی و اجتماعی قرون دوم تا چهارم هجری بر بناهای تاریخی (از نظرگاه سفرنامه‌های ابن‌فضلان و ابن‌بطوطه)

چکیده

سفرنامه‌ها یکی از مهم‌ترین نوشته‌های که درک ما از جهان پیرامون و گذشته را روشن می‌سازند. نگارش این نوع این آثار از گذشته‌های دور رایج بوده است. پس از ظهور اسلام و در نتیجه تشویق آموزه‌های دینی به سیر و سفر با انگیزه‌های مذهبی، علمی، سیاسی، نگارش سفرنامه‌ها رو به فزونی نهاد. سفرنامه‌های نگاشته شده حاصل مشاهدات و درک شخصی سفرنامه‌نویس از جهان پیرامونش است که دیده و شنیده است. در قرون نخستین اسلامی شاهد ظهور سفرنامه‌نویسان متعددی هستیم که امروزه آثارشان یکی از منابع مهم برای شناخت دقیق تحولاتی زمانی و مکانی دوره آنهاست. ابن‌فضلان و ابن‌بطوطه نیز از جمله این سفرنامه‌نویسان بودند که بررسی آثارشان، آیین‌های برای آگاهی از تحولات سیاسی و اجتماعی است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. پژوهش حاضر تلاش دارد تا با دیدگاهی تطبیقی به بررسی این دو سفرنامه با تکیه بر مسائل مردم‌شناختی بپردازد. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که یکی از مهم‌ترین مضامینی که در این دو سفرنامه مورد توجه قرار گرفته است حوادث سیاسی و اجتماعی قرن دوم تا چهارم هجری و تجلی آن در بناهای تاریخی است.

اهداف پژوهش:

۱. شناخت خطوط کلی تحولات سیاسی و اجتماعی قرن دوم تا چهارم هجری مندرجات سفرنامه‌های ابن‌فضلان و ابن‌بطوطه.
۲. بازشناسی تجلی بصری رویدادهای سیاسی و اجتماعی قرن دوم تا چهارم هجری در بناهای تاریخی با تکیه بر سفرنامه ابن‌فضلان و ابن‌بطوطه.

سؤالات پژوهش:

۱. تحولات سیاسی و اجتماعی دوم تا چهارم هجری چه بازتابی در سفرنامه ابن‌فضلان و ابن‌بطوطه داشته است؟
 ۲. تجلی تحولات سیاسی و اجتماعی قرن دوم تا چهارم هجری بر بناهای تاریخی چیست؟
- کلیدواژه‌ها: ابن‌فضلان، ابن‌بطوطه، مطالعه تاریخی، بناهای تاریخی.

مقدمه

از مهم‌ترین میراث‌های به جا مانده از گذشته، نوشته‌هایی است که حاصل سفر سفرنامه نویسانی است که تلاش کرده‌اند تا صورتی زنده از دنیایی که با آن روبرو شده‌اند، در قالب سفرنامه برای آیندگان به یادگار بگذارند. از این رهگذر، سفرنامه نویسی، به بیان حوادث و وقایعی می‌پردازد که شخص راوی و مشاهده‌گر تلاش کرده تا دریافت خود را از مناطقی که بدان گام نهاده یا درباره آن شنیده، برای مخاطبان خود بازگو کند. این قبیل نوشته‌ها در تاریخ بشریت از دیرباز رواج داشته است و با ظهور اسلام و تشویق مسلمانان به سیر و سفر در عالم، این قبیل نوشته‌ها رو به فزونی نهاد. هدف عمده از این نوشته‌ها، تبلیغ اسلام و تشویق مسلمانان به سیر و سفر در عالم، این قبیل نوشته‌ها رو به اهمیت هستند، سفرنامه ابن فضلان، سفیر ارسالی خلیفه، و سفرنامه ابن بطوطه است. پژوهش حاضر بررسی تطبیقی این دو سفرنامه است، که تلاش دارد با نگاهی تطبیقی به بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو بپردازد. از مهم‌ترین بخش‌های یک مطالعه تطبیقی، بررسی میزان شباهت‌ها و تفاوت‌ها بین دو امر مورد پژوهش است. رساله ابن فضلان و ابن بطوطه از این نظر حائز اهمیت شایانی هستند که هر دو در یک فاصله زمانی چند صد ساله با مردمانی از یک تبار روبرو شده‌اند و به توصیف آنان پرداخته‌اند.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد در خصوص سفرنامه ابن فضلان و ابن بطوطه مطالعاتی فراوانی صورت گرفته است، از آنجمله می‌توان به نوشته میرزا محمد خان بهادر (۱۳۱۴) در خصوص سفرنامه ابن بطوطه، دوپوگودو ترجمه غلامرضا سمیعی، ثقفی (۱۳۷۵)، رودگر (۱۳۷۶)، ذکاوتی قراگزلو (۱۳۷۷)، نصیب (۱۳۸۲) که نگاهی مردم شناسانه به اثر ابن بطوطه دارد، هاشمی (۱۳۸۳) که به نقد شیوه نگارش رساله ابن فضلان می‌پردازد، تکمیل همایون (۱۳۸۵) سفرنامه ابن فضلان را از جهت اهمیتی که این سفرنامه در بحث شناخت تاریخ آسیای مرکزی، اقوام خزر و اسلاو دارد بررسی کرده، حسن حبیبی (۱۳۸۵)، گراوند (۱۳۸۷) در پایان‌نامه کارشناسی خود به بحث سفرنامه‌نویسی و مسافران می‌پردازد. او در کارش آثار ابن فضلان، ابن جبیر و ابن بطوطه به‌عنوان نمونه موردی، بررسی کرده و درصدد بررسی تطبیقی این سفرنامه‌ها برآمده است. در آثار مذکور به تجلی بصری حوادث سیاسی و اجتماعی قرن دوم تا چهارم هجری بر بناهای تاریخی پرداخته نشده است لذا در پژوهش که به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است نگارندگان در صدد بررسی این موضوع در سفرنامه‌های ابن فضلان و ابن بطوطه پرداخته است.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی سفرنامه ابن فضلان و ابن بطوطه نشان داد که با وجود بُعد تاریخی دو سفرنامه از نظر زمانی، مناطقی که آن دو بدان سفر کرده‌اند طی چندین سده تفاوت ماهوی چندانی نداشته است. از نظر اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مردم‌شناختی هر دو بر نقاط مشترکی صحنه گذاشته‌اند که زیربنای فهم ما از مردم مناطق روس و بلغار

است. ابن فضلان بیش از آنکه سفرنامه‌نویس باشد، سفیر دربار خلیفه به همراه هیئت ارسالی به جانب بلغارها بود. شرح این سفر یا باید برای خود خلیفه بوده باشد یا برای دستگاه سیاست‌گذاری خلافت. سفرنامه ابن بطوطه نیز بنا به درخواست امیر تونس املاء شده است و بنابراین، دستمایه نگارش هر دو سیاسی- مذهبی است. در آثار هر دو نویسنده، اطلاعات مفیدی درباره جغرافیای تاریخی جهان اسلام بیان شده است. از سوی دیگر با نگاهی وسیع به بررسی وضعیت و ساختارهای اجتماعی و فرهنگی اقوام در قرن دوم تا چهارم هجری پرداخته اند و از لابه لای آثار این دو می‌توان به اطلاعات مفیدی از عقاید و باورهای مذهبی، اجتماعی و فرهنگی اقوام در این مقطع تاریخی دست یافت. بررسی تحولات سیاسی و اجتماعی در آینه این سفرنامه‌ها نقش مهمی در دستیابی به یک چشم‌انداز دقیق از تحولات این دوره دارد. جائیکه ثبات سیاسی و اجتماعی و رواج مذهب در سایه حکومتی‌هایی چون سامانی و سلجوقی منجر به ساخت مساجد در منطقه ماوراءالنهر و خراسان شده است. از سوی دیگر همین ثبات سیاسی زمینه‌ساز ساخت رباط‌های متعددی در این دوره تاریخی شده است.

منابع:

- آئینه‌وند، صادق؛ گراوند، مجتبی. (۱۳۹۰). «شیوه سفرنامه‌نویسی در مغرب و اندلس؛ مطالعه موردی الرحله المغربیه ابو عبدالله عبدری (قرن ۴ تا ۸ هجری)»، پژوهش‌های تاریخی، دوره جدید، سال سوم؛ شماره چهارم، صص ۲۲-۱.
- ابن بطوطه، ابو عبدالله. (۱۳۳۷). سفرنامه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن خلدون. (۱۳۶۴). العبر، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن طقطقی، محمد بن علی بن طباطبا. (۱۳۶۰). تاریخ فخری، ترجمه محمد وحید گلپایگانی؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن فضلان، احمد. (۱۳۴۵). سفرنامه، ترجمه ابولفضل طباطبائی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن منظور، جمال‌الدین محمد بن مکرم. (۱۹۵۵). لسان العرب، بیروت: دار صادر.
- اکبری، امیر؛ فرخی، علی. (۱۳۹۵). «اهمیت بناهای تاریخی سنگ بست و تلاقی راه‌های ارتباطی جاده ابریشم در خراسان»، فصل‌نامه علمی پژوهشی تاریخ، شماره ۲۲، صص ۲۱-۷.
- بارانی، محمدرضا. (بی‌تا). معرفی و نقد سفرنامه ابن فضلان. تهران: نگاه.
- بغدادی، ابومنصور عبدالقاهر. (۱۳۵۸). الفرق بین الفرق، ترجمه محمد جواد مشکور، تهران: اشراقی.
- برومند اعلم، عباس؛ انارکی، رقیه. (۱۳۹۱). «نهادهای آموزشی در مغرب اقصی در عصر بنی مرین»، مطالعات تاریخ اسلام، سال چهارم شماره ۱۵.

بهادر، محمدخان. (۱۳۱۴). «بزرگان: ابن بطوطه»، مجله مهر، شماره ۲۶.

پور احمد، احمد. (۱۳۷۷)، «تاریخ و فلسفه جغرافیا: نقش جغرافیدانان مسلمان در پیشبرد علم جغرافیا»، دانشگاه انقلاب، شماره ۱۱۱

تکمیل همایون، ناصر. (۱۳۸۵). «اوضاع روسیه در سفرنامه ابن فضلان»، مؤسسه فرهنگی مطالعاتی آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۲.

ثقفی، سید محمد. (۱۳۹۴). «فرهنگ‌شناسی در سفرنامه ابن بطوطه در قرن هشتم»، مطالعات اندیشه معاصر مسلمین، شماره ۱.

ثقفی، سید محمد. (۱۳۷۵). «بررسی مسائل اجتماعی- فرهنگی سفرنامه ابن فضلان»، آینه پژوهش، شماره ۸.

جوینی، عطاملک. (۱۳۸۲). تاریخ جهانگشا. تصحیح محمد قزوینی. تهران: انتشارات دنیای کتاب.

حموی، یاقوت. (۱۳۷۴ ه.ق). معجم البلدان، بیروت: دارالصادر.

حبیبی، حسن. (۱۳۸۵). «چند نمونه از داده‌های جامعه‌شناختی و روان‌شناختی در سفرنامه ابن بطوطه، فصلنامه انجمن، شماره ۲۱.

ذاکری، علی‌اکبر. (۱۳۷۶). «نگاهی به جهانگردی در تمدن اسلامی»، کاوشی نو در فقه، شماره ۱۴.

ذکاوتی قراگزلو، علیرضا. (۱۳۷۷). «ابن بطوطه»، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، شماره ۱۵.

رضایی، مرتضی. (۱۳۹۱). «درآمدی بر سفرنامه‌های مسلمانان در عصر عباسی»، تاریخ نو، سال دوم، شماره ۳.

رضایی، رضا؛ شیخ، محمد. (۱۳۹۴). «زبان فارسی در هند بر اساس ملاحظات ابن بطوطه»، مطالعات شبه قاره، شماره ۲۴.

رضا، عنایت‌الله. (۱۳۷۰). ابن فضلان، دایره المعارف بزرگ اسلامی، جلد چهارم، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائره‌المعارف بزرگ اسلامی.

رودگر، محمدعلی. (۱۳۷۶). «تصویری از اوضاع فرهنگی و علمی ایران در سفرنامه ابن بطوطه»، نامه پژوهش فرهنگی، شماره ۴.

زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۰). «پدیده‌های بدیع معماری ایران از نیمه قرن اول تا دوره ایلخانی»، شهرهای ایرانی- اسلامی، شماره ۴، صص ۵۸-۴۹.

شبارو، عصام محمد. (۱۳۸۶). «دولت ممالیک و نقش سیاسی و تمدنی آنان در تاریخ اسلام»، ترجمه شهلا بختیاری، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

طبری، محمد بن جریر. (۱۳۶۳). تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر.

کراچکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ. (۱۳۷۶). تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلام، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

کولسینکف، آ.آی. (۱۳۵۷). ایران در آستانه یورش تازیان، ترجمه م.ر. یحیایی، تهران: آگاه.

گراوند، مجتبی. (۱۳۸۷). «رحالان و رحله نویسی در تمدن اسلامی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی تهران واحد مرکز، تهران.

فروغی، محمدعلی. (۱۳۱۶). «مردم‌شناسی چیست؟»، مجله مردم‌شناسی، سال هشتم، ش ۲.

لسترینج، گای. (۱۳۶۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان تهران: انتشارات علمی و فرهنگی

محمدی ملایری، محمد. (۱۳۷۹). تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال به عصر اسلامی، تهران: توس.

مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، (۱۳۶۵). مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

موسوی، سید هادی. (۱۳۹۲). «رخداد فهم در سفرنامه ابن فضلان با تکیه بر هرمونتیک گادامری»، نیمسال نامه تاریخ نو، شماره پنجم.

نصیب، سید امید علی. (۱۳۸۲). «سفرنامه ابن بطوطه به روایت مردم‌شناسی»، کاوش‌نامه، سال چهارم، شماره ۵ و ۶.

نفیس احمد. (۱۳۷۶). خدمات مسلمانان به جغرافیا، ترجمه حسن لاهوتی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

هولت و لمبتون. (۱۳۸۱). تاریخ اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران: امیرکبیر.

وجدی، محمد فرید. (بی‌تا). دائره معارف القرن العشرون، المجلد الرابع، بیروت: دارالفکر.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. (۱۳۶۶). تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.